

ПРОЯВ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ АДРЕСАНТА КРІЗЬ НОРМАТИВНІ ВИМОГИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ТЕКСТУ (на матеріалі епістолярної спадщини Вольтера)

Розглядаючи лист як нормативний текст із властивими йому особливостями і характеристиками, автор статті на матеріалі епістолярної спадщини Франції XVIII століття досліджує взаємовідношення індивідуального стилю та загальноприйнятих норм побудови листа, шляхи й можливості подолання нормативних штампів у листуванні й вироблення власного епістолярного стилю. Наводиться аналіз характеру й мотивів впливу індивідуальності адресанта на адресата листа. Стаття може зацікавити всіх, хто хоче оволодіти мистецтвом епістолярного спілкування.

«Le style rend singulières les choses les plus communes»
Voltaire

Порівнюючи різне розуміння категорії індивідуального філологами різних напрямів, Р. О. Будагов зазначає, що лінгвісти пов'язують її із взаємодією загального й окремого в досить широкій і важливій за соціальним резонансом галузі функціонування мови, якою є художня література, тоді як літературознавці відносять цю категорію передусім до сфери «мистецтво письменника» [1, 197]. У зв'язку з цим цікавим, на наш погляд, є дослідження взаємодії категорій загального й індивідуального на матеріалі таких специфічних і значною мірою закодованих текстів, якими є листи, або епістолярні тексти. Даний термін, з нашої

точки зору, є найзагальнішим, тому що охоплює весь корпус листів, що використовуються як у реальному житті, так і у вигляді літературного прийому й досягають своєї найрозгалуженішої та найскладнішої форми в епістолярному романі.

Ще однією межею означеної вище проблеми є образ автора тексту. М. М. Бахтін вважає, що автор як конститутивний момент форми, є організована, внутрішньо-висхідна активність цілої людини, яка здійснює своє завдання [2, 69-70]. Якщо розуміти творчу індивідуальність автора як єдність світогляду, індивідуального методу й індивідуального стилю письменника в їх взаємо-

відношенні з епохою та з народом, з авторською концепцією людини й світу, з його політичними, філософськими, естетичними й етичними ідеалами, ідейно-тематичними інтересами та системою образів [3, 11], то обрання матеріалом дослідження листів Вольтера, кореспонденція якого охоплює майже все XVIII століття та сімсот кореспондентів, які належали до різних соціальних груп того часу, яскравої особистості Просвітництва, століття блискучого розвитку епістолярного стилю, що став одним з основних інструментів літератури й науки, здається обґрунтованим. Зазначають навіть, що кореспонденція Вольтера є його концентрованою сутністю, «чистим» Вольтером [4, 590].

Взаємодію загального й індивідуального щодо епістолярного стилю ми розглядаємо як співвідношення норми, певної абстрактної моделі листа й живого епістолярного тексту, написаного конкретним адресантом. Нормативні тексти листів представлені в різноманітних листівниках, наприклад, у листівнику Жюля Клемана [5]. Звертає на себе увагу те, що юнацькі листи багатьох згодом відомих людей були навдивовижу близькі до деяких зразків листів, що пропонувалися листівниками. Розглядаючи роль листівників у еволюції епістолярного стилю, Є. Є. Дмитрієва відзначає, що листівники важливі як своєрідна констатація середньої норми епістолярного спілкування, на тлі якої могли вироблятися індивідуальні й літературно значущі кодекси [6, 543].

Слід відзначити, що норма переживала зміни в різні епохи. Якщо в часи Середньовіччя листівники навчали мистецтву обирати формули ввічливості, оволодівати стилем листа, опанувати мову, якою слід говорити в різних типах листів стосовно конкретної ситуації, то епоха Відродження висуває право на свободу і природність, як ми спостерігаємо в інтелектуалів свого часу — Франциска I, Генріха IV, Монтеня, Еразма Роттердамського, а в наступні століття лист стає ще природнішим, гнучкішим, більш довірчим, як у Бюссі, Вуатюра, мадам де Севіньє. У XVII столітті публіка очікує від листа іншого, ніж просто нормативної моделі: він має бути мистецьким шедевром із сюжетом, образами, анекдотами, настроєм та емоціями, як у випадку маркізи де Севіньє або маркізи дю Дефан [4, 589-590], і справді стає одним з основних інструментів літератури й науки. Однак, як вважає Р. О. Будагов, теорія стилю класицизму з її орієнтацією на обмеження лексики, на загальні слова, на суворий відбір синтаксичних конструкцій продовжує стримувати розвиток індивідуального начала у мові й стилі письменників [1, 190]. Цей процес не відчувається в кореспонденції Вольтера з його внутрішньою свободою, незалежністю світогляду та

інтелектуальною вищстю над довколишнім середовищем його часу.

Розглянемо конкретні показники прояву індивідуальності Вольтера в кореспонденції крізь вимоги норми, яка впливає на різні аспекти епістолярного тексту з його складним соціальним кодом, наприклад, на його структуру. Так, завершений текст реального листа складається з обов'язкових елементів: заголовка, зачину, основної частини, кінцівки. Заголовок має містити вказівки адресата, часу й місця написання листа, окреслюючи його просторово-часові межі. До загальних вимог належить також розташування тексту на папері та підпис у кінці листа. В основній частині міститься головна фактуальна інформація листа. Кінцівка є виходом з комунікації.

Як приклад рекомендованого нормативного епістолярного тексту, наведемо лист племінника до свого дядька з нагоди святкування Нового року:

Mon cher oncle,

Recevez, je vous prie, a l'occasion du renouvellement de l'année, l'expression de mes vœux les plus sincères et les plus ardents pour tout ce qui peut contribuer à votre bonheur, et permettez que j'y joigne l'assurance du profond respect avec lequel je suis.

Votre neveu affectionné [5, 72].

Такий лист міг би написати тільки добре вихований юнак. У тексті, який містить найпалкіші новорічні побажання, відчувається шанобливий тон.

Для порівняння розглянемо лист Вольтера з новорічними побажаннями, який він писав імператриці Катерині II 2 січня 1770 р. зі свого поміщицького маєтку в Ферне [7, 90-91].

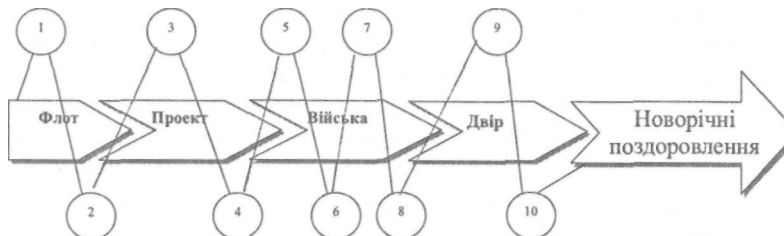
Етикетні елементи у Вольтера є сталими індикаторами соціальної детермінації адресата: він має унікальне обдарування безпомилково визначати соціальний стан людини в суспільстві, дистанцію і характер стосунків зі своїми кореспондентами. Так, два прямих етикетних звернення до російської імператриці «Madame», шість непрямих шанобливих звертань «Votre Majesté», «Votre Majesté Impériale», набагато перевищують мінімальну норму двох звертань, висловлюючи пошану та виконуючи функцію встановлення контакту. Численні компліменти адресату висловлені у формі порівнянь у патетичній формі, як-от: проєкт Катерини II — «le plus grand et le plus étonnant qu'on ait jamais formé; que celui d'Annibal n'en approchait pas», «le vôtre sera plus heureux que le sien»; війна — «il l'aurait bien mieux vu sous vos drapeaux»; контакти — «Il y a bien plus de plaisir à avoir affaire a Votre Majesté»; турки, вороги Катерини II — «passent pour les plus mauvais marins de l'Europe», неосвічені: «J'ai connu un ambassadeur de la Sublime Porte... je lui demandai des nouvelles de la Grace, il ... n'avait jamais entendu

parler de ce pays-là. Je lui parlai d'Athènes, ... il ne la connaissait pas d'avantage».

Етикетні формули ввічливості «Permettez que vous en témoigne ma joie», «je ne puis me défendre à redire», «Suis-je assez heureux pour que», «je remercie Votre Majesté de m'avoir fait connaître», «j'ai le plaisir de les apprendre» та постійне згадування адресанта виконують функцію його належності та скорочення просторової дистанції. Вживання риторичних прийомів: «Il y a bien plus de plaisir a avoir affaire a Votre Majesté; elle daigne écrire; elle sait de quelle joie elle me comble en m'apprenant ses victoires: j'ai le plaisir de les apprendre tout doucement ...» виконують у листі ілюкативну функцію.

Характерна для Вольтера різноманітність та вишуканість формул ввічливості кінцівки проявляється в листі в дещо стародавній формулі «Je me mets aux pieds de Votre Majesté Impériale», яка вжита не випадково і має концептуальне значення, що стає зрозумілим після аналізу тематичної структури листа.

Якщо в листах Вольтера теми оригінально подаються в різноманітних варіаціях, які будуються в лінійні репрезентації з однією темою [7, 177], кількома лінійними однопорядковими темами [8, VI, 492–493] або в ієрархічну структуру з гіпертемою і складними розгалуженнями дериваційних тем, то в листі Катерині II ми виявляємо особливий тематичний простір, який схематично можна показати так:

У листі відзначаються такі варіації тем: 1) становище флоту Катерини II (емоційне ставлення Вольтера — радість); 2) будівництво нових кораблів в Азові (люди працюють за наказом імператриці); 3) реакція ворогів на майбутні атаки з використанням нової техніки (Мустафа, великий візир, муфті будуть вражені) та їхня неосвіченість (посол Великої Порти не знає основних етапів світової цивілізації); 4) проект Катерини II (Вольтер сподівається, що цей проект, який переважає проект Ганнібала, матиме щасливішу долю); 5) призов в армію (Вольтер дає пораду рекрутові ознайомитися з манерою ведення бойових дій турками, але під стягом Катерини II); 6) Грузинський маніфест; 7) зайняття Катериною II території від Дунаю до Ерзерума (емоційне ставлення Вольтера — щастя); 8) роль Риму в перемогах; 9) знайомство з братами Орловими (подяка); 10) скарга на Шувалова

(підкреслення ввічливості Катерини II), і тільки наприкінці листа висловлюються новорічні побажання: спочатку від імені громадськості, яка нібито виражає любов та пошану народу: «Le publique fait des vœux pour votre prospérité, vous aime et vous admire», а потім від самого адресанта: «Puisse l'année 1770 être encore plus glorieuse que l'année 1769!».

Варіації тем листа мають спіралеподібну динаміку. Крізь емоційне сприйняття Катерини II адресантом, ворогами, народом, крізь порівняння її дій та проектів з іншими, крізь показ її оточення, широких зв'язків зі світом та потенціалу Вольтера, наче скульптор, створює монументальний образ самодержавної імператриці (гіпертема), перед якою в елегантній стародавній етикетній фразі кінцівки схиляє голову. Такий монумент і таке поклоніння не могли не впливати на самосвідомість Катерини II. Крім того, саме Вольтерові значною мірою вона зобов'язана поширенням своєї слави в Європі, де не скрізь цінували її достоїнства.

Схожий прийом зустрічаємо у віршованому епіграфі листа Вольтера Катерині II, написаному в 1765 році [9, 8-9]. Образ бджоли використано й розвинено Вольтером як засіб образної та психологічної когезії між листами та між епіграфом і основною частиною листа, який розглядається: девіз Катерини II, бджола працелюбна, корисна людям, доброзичлива, шанована, має обдарування подобатись. Вольтер подає образ у розвитку: в

самому тексті листа бджолу показано вже у вулику-державі, де образно виникає сам адресант: «si votre devise est une abeille, vous avez une terrible ruche; c'est la plus grande qui soit au monde ... Cependant je sens que je prendrais la liberté d'aller faire ma cour à

cette étonnante abeille qui gouverne cette vaste ruche, si les maladies qui m'accablent, me permettaient, a moi pauvre bourdon, de sortir de ma cellule [9, 9]. На наш погляд, різноманітні тематичні варіації, подача в розвитку стрижневого образу та використання прийому належності є характерна особиста манера епістолярного спілкування Вольтера, заснована на знанні психології.

Відзначимо також, що в епіграфі, віршованих вкрапленнях і постскрипті, які зустрічаються в кореспонденції Вольтера і які не є обов'язковими частинами листа, найяскравіше виявляється індивідуальність адресанта. По-перше, тому, що віршований епіграф зустрічається в листах не часто. По-друге, Вольтер тонко й довершено використовує його як фокус головної теми, що знаходить потім підтвердження й розвиток в основній частині, як це відбувається у листі однокласникові й

другу Сидевілю від 13 березня 1741 року [8, I, 514-515], в якому п'ятиразове вживання ключових слів «ami» і «toi», з'єднує епіграф з рештою елементів структури епістолярного тексту й підводить Вольтера до висновку: «Moi, j'y renonce, adieu les princes, il ne me faut que des amis». Відомо, що палаючи честолюбством і любов'ю до слави, Вольтер узяв за звичку проводити своє життя з великими світу цього, але потім наставало розчарування, як з Фрідріхом II. Може, через це так і не поїхав Вольтер у далеку Росію на запрошення Катерини II, з якою він листувався з 1762 року до кінця свого життя; і їхнє дистантне спілкування мало такий інтелектуальний вплив на імператрицю, що після смерті Вольтера за її наказом у Франції були придбані його папери й бібліотека, які мають щасливішу долю, ніж бібліотека Дідро, зберігачем якої при дворі Катерини II був сам автор. Наведемо висловлювання Катерини II в листі Грімму про вплив на неї епістолярної культури Вольтера: «s'il y a de la force, de la profondeur, de la grece dans mes lettres ou expressions, sachez que je dois tout cela à Voltaire, car pendant fort longtemps nous lisions, relisions et étudions tout ce qui sortait de sa plume, et j'ose dire que par lui j'ai acquis un tact si fin, que je ne me suis jamais trompée sur ce qui était de lui ou n'en était pas» [10, 575]. «Якщо є сила, глибина, вишуканість у моїх листах або висловах, знайте, що всім цим я зобов'язана Вольтерові, оскільки протягом тривалого часу ми читали, перечитували й вивчали все те, що виходило з-під його пера, і я наважуся сказати, що завдяки йому я досягла такого тонкого такту, що ніколи не помилюсь у визначенні того, що написано ним або йому не належить» [переклад мій.— Т. К].

Таким чином, в епістолярних текстах Вольтера виявляється високий інтелект, знання психології, володіння мистецтвом спілкування та його сміливість говорити з великими світу цього та писати їм на рівних, із шанобливою безпосередністю, дотримуючись при цьому зовнішнього і внутрішнього церемоніалу листа; і йому це дозволяли й високо цінували все, що він говорив або що виходило з-під його пера. Вольтер прагне спілкуватися з кожним своїм кореспондентом зрозумілою йому мовою та на близькі теми, завжди обираючи правильний тон. Так, Фредеріку II він надсилав об'ємні філософські трактати: «Vous m'ordonnez, Monseigneur, de vous rendre compte de mes doutes métaphysiques: je prends la liberté de vous envoyer un extrait d'un chapitre sur la liberté.» [11, 59]; з Катериною II обговорює проблеми підготовки і ведення воєнних дій та управління державою: «Madame, j'apprends que la flotte de Votre Majesté Impériale est en très-bon état à Port-Mahon ... On dit qu'on travaille par les ordres de

Votre Majesté dans Azof, a préparer des galères et des brigantins... Je ne puis me défendre de redire encore a Votre Majesté que son projet est le plus grand et le plus étonnant qu'on ait jamais formé...», події російської історії та її імператорського двору: «Je remercie Votre Majesté de m'avoir fait connaître les cinq frères qui sont l'ornement de votre cour... J'ai écrit deux lettres à M. de Schowalow depuis quatre mois; point de réponse» [7, 90-91]; з жінками говорить, вдаючись до характерних образів, як-от: «Je vous écris rarement, parce que je n'aurais jamais que la même chose à vous mander; et quand je vous aurai bien répété que la vie est un enfant qu'il faut bercer jusqu'à ce qu'il s'endorme, j'aurai dit tout ce que je sais» [11, 145]; у листуванні з ученими він спілкується латиною: «Pendent opera interrupta, minaeque muros ingentes», «...aequataque machina caelo» [11, 70-71]; з філософами серйозно обговорює принципові питання: «Les philosophes sont desunis. Le petit troupeau se mange réciproquement quand les loups viennent le dévorer» [8, VI, 308-309]. Вольтер хоче сміятися сам і примушує сміятися інших, інколи підсміюється над собою: «M. Pigalle doit, dit-on, venir modeler mon visage; mais, madame, il faudrait que j'eusse un visage; on en devinerait à peine la place» [11, 167], а його жарти завжди бездоганно вишукані: «Madame, la lettre du 18 octobre, dont Votre Majesté Impériale m'honore, me rajeunit tout à coup de seize ans; de sorte que me voila un jeune homme de soixante ans, tout propre à faire une campagne dans vos troupes contre Moustapha» [7, 79].

Вольтер щоразу новий, дотепний та оригінальний, що виявляється навіть у його підписах у листах: «Arouet», «Voltaire», «V», «le Suisse Voltaire», «Le Vieux Suisse V», «Le vieillard des Alpes», «V. Qui attend H.», «Guillemet», «Voltaire Gentilhomme orde de la chambre du roi» тощо.

Досягненню такого високого рівня епістолярної культури передувала величезна інтелектуальна підготовка, яка розпочалася в дитинстві, тривала в єзуїтському колежі Людовіка Великого, де під керівництвом відомих учителів Вольтер захоплювався великими авторами античності. Там сформувався його класичний смак. Він високо цінував Цицерона й навчався в нього, але й епістолярне мистецтво мадам де Севін'є не залишило Вольтера байдужим. У «Столітті Людовіка XIV» він відзначив її листи, повні анекдотів, написані вільно в загальноописовому й живому стилі, не забувши при цьому висловити співчуття щодо цілковитої відсутності смаку в автора [12, 284].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо таке:

1. Дослідження прояву індивідуального начала адресанта крізь загальноприйняті норми побудови специфічних і значною мірою закодованих

епістолярних текстів на матеріалі реальних листів Вольтера як яскравої особистості Франції XVIII століття виявляє, що кореспонденція Вольтера значно багатша та складніша, ніж прийняті нормативні моделі листів. Вибравши в себе найкращі традиції античності та XVII століття, Вольтер досяг високого рівня епістолярної культури. В епістолярних текстах Вольтера виявляється його творча індивідуальність з власною концепцією людини й світу, з політичними, філософськими, естетичними й етичними ідеалами, широкими інтересами й ерудицією, індивідуальним методом та індивідуальним стилем.

2. У листах Вольтера яскраво виражене індивідуальне начало у:

а) варіативності, гнучкості на всіх рівнях епістолярного тексту, особистій вишуканості етикетних елементів як сталих індикаторів соціальної детермінації адресата, унікальному обдаруванні точно визначати соціальний стан людини в суспільстві, дистанцію і характер стосунків зі своїми кореспондентами, виборі правильного тону;

б) складності й розгалуженні тематичної структури листів як відображення високого інтелекту, широкого світогляду, ерудиції та інтересів адресанта;

в) динаміці тематичних варіацій, розвитку стрижневого образу як внутрішньо-висхідної активності автора;

г) використанні різноманітних прийомів спілкування, заснованих на знанні психології, як-от прийому належності, скорочення просторової дистанції, постійного звернення до адресата, риторичних прийомів тощо;

г) розширенні нормативної структури листа додатковими оригінальними факультативними елементами: епіграфом, віршованими вкрапленнями та постскриптумом;

д) сміливості писати на рівних своїм кореспондентам навіть найвищого соціального стану, дотримуючись зовнішнього та внутрішнього церемоніалу листа, що пояснюється інтелектуальною вишестістю автора над довколишнім середовищем його часу.

3. Епістолярне мистецтво Вольтера навіть у дистантній формі мало великий інтелектуальний вплив на його кореспондентів та читачів прийдешніх поколінь, які читали, перечитували й вивчали епістолярну спадщину Вольтера, використовуючи його доробок у виробленні власного епістолярного стилю.

1. Будагов Р.А. Индивидуальное в языке и стиле художественной литературы как историческая категория // Будагов Р.А. Филология и культура. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — С. 181-197.

2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М.: Худ. л-ра, 1975. — 500 с.

3. Присовский Е.Н. Творческая индивидуальность поэта и литературный процесс / на материале укр. советск. поэзии конца 50-70-х годов / Автореф.дисс. ...докт. филол. наук. — Киев, 1987. — 35 с.

4. Beaumarchais J.-P. de, Couty D., Rey A. Dictionnaire des littératures de langue française. Ed.: Bordas, 1994. — P. 589-592.

5. Clément, Jules. Recueil de compliments et lettres en prose et en vers... — P.: Bernardin, s.a. — 244 p.

6. Дмитриева Е.Е. Русские письмовники середины XVIII — первой трети XIX вв. и эволюция русского эпистолярного этикета / Известия Академии наук СССР: серия Литературы и языка. — Том 45. — 1986. — С. 543-552;

7. Voltaire, F.-M. A.de. Oeuvres complètes de Voltaire. Edition de Ch. Lahure et Cie.— P.: Librairie de L.Hachette et Cie, 1861.— T. XXXIII.— 482 p.

8. Voltaire, F.-M. A.de. Correspondance / Voltaire; Ed. Théodore Besterman. — P.: Gallimard, 1977.— En 9 volumes. — T. I: 1977, 1815 p.— T. II: 1977, 1814 p.— T. III: 1975, 1534 p.— T. IV: 1978, 1655 p.— TV: 1980, 1698 p.— T.VI: 1980, 1648 p.— T.VII: 1981, 1590 p.— T. VIII: /1983/, 1663 p.— T. IX:/1985/, 1601 p.

9. Voltaire, F.-M. A.de. Oeuvres complètes... Gotha. T. 55. Lettres de l'impératrice de Russie ...Lettres de plusieurs souverains... — 1788.— 380 p.

10. Lanson, Gu. Choix de lettres du XVIII siècle. 4-e éd. revue.— P.: Hachette, 1901. — 704 p.

11. Voltaire. Correspondance/ par Gu. Picot.— P.: Ed. Bordas, 1970.— 1993 p.

12. Voltaire. Le siècle de Louis XIV.— P.: Garnier-Flammarion— T.II: 1966.— 378 p.

Kairova T. S.

THE DISPLAY OF THE INDIVIDUALITY OF AN ADDRESSER THROUGH NORMATIVE REQUIREMENTS TO THE EPISTOLARY TEXT (on the materials of Voltaire's epistolary heritage)

A letter is considered by the author to be a normative text with all its peculiarities and characteristics. The interrelations between the individual style and generally accepted standards of the epistolary heritage of France in the 18th centuries, the possibilities and ways of avoiding the normative stock phrases in letters are analysed. The analysis of the character and motives of the influence of an addresser's individuality on the addressee is given. The article can be interesting for those, who want to master the art of the epistolary intercourse.